

سنگ قبرهای صفوی و قاجاری روستای استرک کاشان

محمد مشهدی نوش آبادی*

محمد رضا محلوچی زاده**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵

چکیده

استرک روستایی باستانی در کاشان است که بنا بر کاوش‌های باستان‌شناختی، سابقه زندگی در آن تا عصر آهن امتداد دارد. در قبرستان قدیمی این روستا نزدیک به چهل سنگ از دوران صفوی و قاجاری باقی مانده است. این سنگ قبرها متعلق به سده یازدهم تا چهاردهم هجری است که در بیشتر آن‌ها به جز کتیبه نام متوفا و تاریخ وفات، کتیبه‌های دینی شامل عبارت‌های قرآنی و شعارها و ادعیه شیعی و اشعار فارسی به چشم می‌خورد. هدف اصلی این مقاله، بررسی نقوش و خوانش کتیبه‌ها و تحلیل محتوای آن‌هاست. این پژوهش به دو صورت مشاهده‌ای و اسنادی انجام شده است. این پژوهش با روشی تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که سنگ قبرهای صفوی تا قاجاری قبرستان قدیم استرک به لحاظ فرمی و نقوش دارای چه ویژگی‌هایی است و در کتیبه‌های آن، چه محتوای دینی و فرهنگی بازتاب یافته است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در سنگ قبرهای سده یازدهم که عموماً به صورت صندوقی و طرح سرو است، صلوات کبیره و آیت‌الکرسی کار شده است. در سده دوازدهم که سنگ‌ها به صورت تخت قدی است، آیت‌الکرسی حذف و فقط صلوات کبیره کتیبه‌کاری شده است. در سده سیزدهم با نوعی از سنگ قبر قدی روبه‌رو هستیم که دارای نقوش گیاهی و حیوانی است. سرو و محراب این دسته سنگ‌ها ملهم از نقوش سده یازدهم این مزار است، اما در آن مرغ و مار نیز کار شده است. کتیبه‌های صلوات کبیره نیز جای خود را به نمونه‌های جدیدتر شعارهای شیعی و اشعار فارسی رثا داده است. شعر فارسی در سنگ قبرهای سده چهاردهم چشمگیر است. در برخی از این سنگ قبرهای کوچک نقوش آینه، شانه و تسبیح کار شده است. این سنگ قبرها تصویری از وضعیت دینی و فرهنگی یک آبادی شیعی در دوران صفوی و قاجاری را به تصویر کشیده و نشان می‌دهد که در طول این چند قرن سنگ قبرها کوچک‌تر و نقوش آن ساده‌تر شده و کتیبه‌های دینی جای خود را به اشعار فارسی شخصی و غیردینی داده است.

کلیدواژه‌ها:

روستای استرک کاشان، سنگ قبرهای صفوی و قاجاری، نقوش هنری، کتیبه‌های مذهبی، اشعار فارسی.

* دانشیار، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول، mmn5135@kashanu.ac.ir
 ** دانشجوی کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران

پرسش‌های پژوهش

۱. سنگ قبرهای صفوی تا قاجاری قبرستان قدیم استرک به لحاظ فرمی و نقوش دارای چه ویژگی‌هایی است؟
۲. در کتیبه‌های آن، چه محتوای دینی و فرهنگی بازتاب یافته است؟

مقدمه

کاشان یکی از مناطق تاریخی ایران است که آثار متعددی از دوره‌های مختلف تاریخی در شهر و آبادی‌های مجاور آن وجود دارد. سنگ قبرهای مزارات داخل و خارج شهر یکی از مواد فرهنگی شناخت تاریخ و فرهنگ این منطقه است. سنگ قبرها به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مادی و فرهنگی تاریخ ایران اطلاعات بسیاری درباره تحولات مذهبی، اجتماعی و هنری در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. از این میان، در قبرستان قدیمی استرک کاشان نزدیک به ۴۰ سنگ قبر از دوران صفوی تا قاجار بر جای مانده که به لحاظ هنری، فرهنگی، دینی و اجتماعی قابل بررسی است. تاکنون تحقیقی درباره سنگ قبرهای روستای استرک صورت نگرفته و هیچ کدام از آن‌ها خوانش و معرفی نشده است. پژوهش حاضر درصدد است تا این خلأ را پر کرده و به بررسی سنگ قبرهای روستا بپردازد. این مقاله به معرفی و بررسی ویژگی‌های هنری، تاریخی و فرهنگی سنگ قبرهای روستای استرک می‌پردازد. این سنگ قبرها دارای انواع خوش‌نویسی و طرح‌ها و نقوش بعضاً منحصر به فرد است. این مواد فرهنگی نمایانگر بخشی از فرهنگ، هنر و باورهای دینی مردم این منطقه در مقطع تاریخی دوران صفوی تا قاجاری است. هدف اصلی این مقاله، شناسایی، بررسی نقوش و خوانش کتیبه‌ها و تحلیل محتوای آن‌هاست. این پژوهش به دو صورت مشاهده‌ای و اسنادی انجام شده است؛ بدین ترتیب که تمام سنگ قبرها در محل اصلی شناسایی، اندازه‌گیری، عکاسی و سپس بررسی و خوانش شده، آنگاه داده‌ها با توجه به مطالعات اسنادی تکمیل شده است. این پژوهش با روشی توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که سنگ قبرهای صفوی تا قاجاری قبرستان قدیمی استرک به لحاظ فرمی و نقوش دارای چه ویژگی‌هایی است و در کتیبه‌های آن، چه محتوای دینی و فرهنگی بازتاب یافته است؟

۱. پیشینه پژوهش

در زمینه سنگ قبرهای تاریخی ایران مطالعات بسیاری عمدتاً به صورت مقاله و گاهی به صورت کتاب انجام شده است. بیشتر این تحقیقات، بر روی ویژگی‌های هنری و سبک‌های مختلف خطاطی و حکاکی سنگ قبرها در مناطق مختلف ایران متمرکز بوده‌اند و برخی نیز کتیبه‌سنگ‌ها را خوانش و بررسی کرده‌اند. با وجود این، همچنان سنگ قبرهای قدیمی بسیاری از مناطق مهجور مانده و نیازمند شناسایی و پژوهش است.

نخستین تحقیقات درباره سنگ قبرهای منطقه کاشان را حسن نراقی (نراقی ۱۳۷۴، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۴۳-۱۴۸) و ایرج افشار (افشار ۱۳۸۴، ۴۰۵) انجام داده‌اند. حسین راعی در بخشی از کتاب *نیاسرنامه*، مجموعه‌ای از سنگ‌نوشته‌های قبور تاریخی نیاسر کاشان را گردآوری و معرفی کرده است. او ضمن ثبت متن این سنگ‌ها، نمایه‌ای از ویژگی‌های ظاهری آن‌ها را نیز در قالب جدول تنظیم نموده است. با این حال، اثر وی از جنبه تحلیل محتوایی بی‌بهره مانده و در بازخوانی برخی متون نیز دقت لازم را نداشته است (راعی ۱۳۹۶، ۱۴۰). محمد مشهدی نوش آبادی (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی تاریخی و مردم‌شناختی سنگ قبرهای صفوی جوشقان استرک»، بیش از ۳۰ سنگ قبر را معرفی و نقوش و کتیبه‌های آن را تحلیل تاریخی و اجتماعی نموده است.

در بین مطالعاتی که در همین اواخر در خصوص سنگ قبرهای کاشان و روستاهای اطراف آن صورت گرفته است، می‌توان به کتاب *مزارات کاشان* از علی‌اصغر شاطری اشاره کرد که قبرستان‌های داخل شهر (فیض، دشت‌افروز، ملا فتح‌الله و شیخان) را بررسی و تعدادی از سنگ‌های هر قبرستان را در این مجموعه معرفی کرده، اما به توصیف و تحلیل آن‌ها نپرداخته است (شاطری ۱۴۰۰، ج. ۱).

۲. روستای استرک

استرک یکی از روستاهای دهستان کوهپایه از بخش مرکزی شهرستان کاشان است. این روستا در ۲۵ کیلومتری شمال غربی شهر کاشان، جنوب روستای جوشقان استرک و شمال راه ارتباطی کاشان به دلیجان (جاده مشهد ارداهال) قرار دارد. از منظر موقعیت مکانی، روستای استرک در پهنه‌ای بین دره رهنج جای گرفته است. بررسی‌های انجام‌شده در زمینه زمین‌شناسی دره رهنج حاکی از آن است که بیشتر اراضی این ناحیه، به‌ویژه نواحی شمالی استرک و جوشقان از رسوبات آبرفتی متعلق به دوره کواترنری تشکیل شده و در قسمت‌هایی مانند شمال استرک و جوشقان با لایه‌های تراورتن پوشیده شده است. در اطراف استرک و جوشقان معادن تراورتن و مرمریت وجود دارد (بابایی و صادقی، ۱۳۹۴، ۲۱-۲۰). براساس سرشماری دوره قاجاری جمعیت روستا در زمان قاجار ۴۹۹ نفر بوده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴، ۳۰۹). طبق سرشماری سال ۱۳۴۵، جمعیت روستا ۹۴۴ نفر و در سال ۱۳۹۰، ۱۴۱۶ نفر (۴۵۱ خانوار) بوده است (بابایی و صادقی، ۱۳۹۴، ۲۵). جمعیت روستا امروز شامل ۱۰۰۷ نفر بومی و ۱۸۰ نفر افغانستانی است (سامانه خانه بهداشت استرک ۱۴۰۴).

براساس کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر گورستان باستانی استرک، قدمت سکونت در این روستا به هزاره دوم قبل از میلاد می‌رسد (حسین‌زاده ساداتی و دیگران ۱۳۹۸، ۴۳۱). در گوشه و کنار منطقه استرک و جوشقان محوطه‌های باستانی دوره ساسانی قابل شناسایی است. مهم‌ترین آثار دوره اسلامی استرک، زیارتگاه شاهزاده قاسم با گنبد دو پوش تیز آجری مخروطی و خفته با نقاشی‌های زیرگنبد قاجاری است.

۳. قبرستان قدیمی استرک و سنگ قبرها

محوطه قبرستان استرک شامل سه بخش است: یکی قبرستان قدیمی که در غرب واقع است و دیگری قبرستان جدید در شرق که به دلیل قرارگیری مزار شهدای جنگ ایران و عراق در آن، به قبرستان شهدا معروف است و امروزه مورد استفاده قرار می‌گیرد. این دو بخش به واسطه جاده‌ای که به سرازیری مزار مشهور است، از هم جدا می‌شود. مزار قمی‌ها بالاتر از این دو مزار و در جانب غربی قرار دارد (تصویر ۱). بدین ترتیب که از پشت آب‌انبار مزار شروع و در قسمت فوقانی مزار قدیمی امتداد یافته و نسبت به مزار اصلی کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد (بابایی و صادقی، ۱۳۹۴، ۴۶).

بخش مزار قدیمی استرک که در پایین مزار قمی‌ها قرار دارد، حدود نیم قرن است که متروک شده و کسی در آن دفن نشده است (تصویر ۲). آخرین سنگ قبری که در این قبرستان مشاهده شد، مربوط به سال ۱۳۵۴ است. این قبرستان حالت شیب‌دار داشته و برای دسترسی به زمین‌های کشاورزی از وسط آن جاده‌ای به عرض ۴ متر احداث کرده‌اند. سمت راست قبرستان چند قبر جدید وجود دارد که مربوط به یک خانواده بوده که اطراف آن‌ها را دیوارکشی کرده‌اند و در کنار آن، جاده سربالایی به چشم می‌خورد که به مزار شهدا می‌رسد. جنوب قبرستان به خانه‌ها و غرب آن به زمین‌های کشاورزی منتهی می‌شود. در شمال شرقی قبرستان، آب‌انباری قدیمی از دوره صفوی واقع است. بیشتر قبرهای این قبرستان به صورت خاکی و بدون نام است؛ برخی با دو تکه سنگ عمودی در بالا و پایین قبر علامت‌گذاری شده‌اند. تعدادی از قبرها نیز به صورت سنگ‌چین و برخی نیز به صورت آجری است. این قبرستان تا حدود زیادی دست‌نخورده است، چنان‌که هنوز قبرهای خاکی آن ساختار خود را حفظ کرده‌اند (تصویر ۳).

بخش اعظمی از این سنگ قبرهای قدیمی با هدف حفظ آثار تاریخی و جلوگیری از تخریب، به محل زیارتگاه شاهزاده قاسم منتقل شده است. هم‌اکنون سنگ‌ها در بخشی از سالی نیمه‌کاره در ضلع غربی زیارتگاه چیده شده‌اند (تصویر ۴). سنگ قبرها که دارای تنوع ساختاری و شکلی است، بر جای مانده از نیمه اول سده یازدهم تا نیمه اول سده چهاردهم هجری است و شامل تاریخ وفات و عبارات مذهبی و مرثیه فارسی است. برخی از آن‌ها ساده و برخی نیز شامل تزیینات گیاهی و نقوش اسلیمی است. پیش از این مقاله، هیچ‌کدام از سنگ قبرها معرفی و خوانش نشده است.

تصویر ۲: محل استقرار سنگ قبرها

تصویر ۱: نمای کلی قبرستان قدیمی استرک

۱.۳. سنگ قبرهای سده یازدهم

قدیمی ترین سنگ قبرهای قبرستان استرک پنج سنگ قبر از سده یازدهم است که تاریخ کوتاه سال های ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۴ را شامل می شود. بخش کوچکی از قطعه سنگ قبری بزرگ را نیز به لحاظ محتوا و سبک کتیبه نگاری می توان مربوط به این قرن دانست. این سنگ های صندوقه ای محکم و از جنس گرانیت است. طول این سنگ ها تقریباً ۱۵۰ تا ۱۶۵ سانتی متر است و ۴۰ تا ۴۵ سانتی متر عرض و حدود ۴۰ سانتی متر ارتفاع دارد. نمونه هایی از آن را در قرن نهم (مشکوتی ۱۳۴۶، ۱۴) و دهم (نراقی ۱۳۷۴، ۱۰۰ و ۱۰۱؛ مشهدی نوش آبادی ۱۳۷۸، ۸۱) در کاشان سراغ داریم.

۱.۱.۳. حاجی قاسم

سنگ قبر صندوقی با طول و عرض ۱۵۴ در ۴۱ و ارتفاع ۴۰ سانتی متر که دورتادور سطح آن آیت الکرسی با خط نستعلیق و در میانه آن جوغنی به شکل دایره که اطراف آن ۱۲ گل پر وجود دارد و نیز نقوش اسلیمی همراه با گلدان تصویر شده است. برخلاف انتظار، زیر جوغن سرو نیست، بلکه در وسط سنگ طرح گل بوته ای اسلیمی چهارپر در داخل ترنجی کار شده و در زیر ترنج طرح گلدانی. در واقع طرح گل و بوته که معمولاً در ساختار سرو قرار دارد، در ترنج کار شده است. بر دورتادور و در چهار طرف ساقه عبارت صلوات کبیره به خط ثلث عالی به چشم می خورد. در بالا و پایین صلوات کبیره نیز نقوش گل و بوته حکاکی شده است. این سنگ قدیمی ترین سنگ موجود در این مجموعه است. در قسمت پیشانی سطح سنگ در قاب مربع شکلی مشخصات متوفای حاجی قاسم به خط نستعلیق خوش آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه حاجی قاسم ابن استاد علی استرکی هفدهم شهر رمضان فی سنه ثمان و ثلثین و الف ۱۰۳۸» (تصویر ۳ و ۴).

تصویر ۳: نمای کلی سنگ قبر حاجی قاسم

تصویر ۴: سطح سنگ قبر حاجی قاسم

۳.۱.۲. آغا زینب

سنگ قبر صندوقی به ابعاد ۱۶۰ در ۴۰ و ارتفاع ۴۱ سانتی متر که بر سطح و دورتادور آن با خط کتیبه‌نگاری شده است. نکته‌ای که این سنگ قبر را از بقیه سنگ قبرهای صندوقی متمایز می‌کند، این است که مشخصات متوفا به‌جای سطح، در ساقه‌پیشانی آمده است. بر دورتادور سطح سنگ آیت‌الکرسی و بر دو ساقه‌کناری آن صلوات کبیره با خط ثلث عالی برجسته‌کاری شده است. ساقه‌پایینی آن شامل نقوش گل و بوته است. در قسمت بالا و پایین صلوات کبیره نیز نقوش گل و بوته به چشم می‌خورد. در قسمت پیشانی سنگ در قاب مربعی‌شکلی عبارت «کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) با خط ثلث حکاکی شده و در قسمت میانی آن جوغنی به شکل دالبر و نقش درخت سرو در داخل گلدان با نقوش گل و بوته اسلیمی که در سرو چهار طرح ترنجی نیز کار شده است وجود دارد. تاریخ درگذشت متوفا در سه جای سنگ حکاکی شده: انتهای آیت‌الکرسی، انتهای صلوات کبیره و بعد از نام متوفا. در ساقه‌پیشانی سنگ مشخصات متوفا در دو سطر و به خط نستعلیق به این صورت آمده است: «وفات یافت عصمت و مغفرت‌پناه آغا زینب بنت حاجی قاسم علی استرکی بتاریخ سنة ۱۰۳۹» (تصویر ۵ و ۶).

تصویر ۵: نمای کلی سنگ قبر آغا زینب

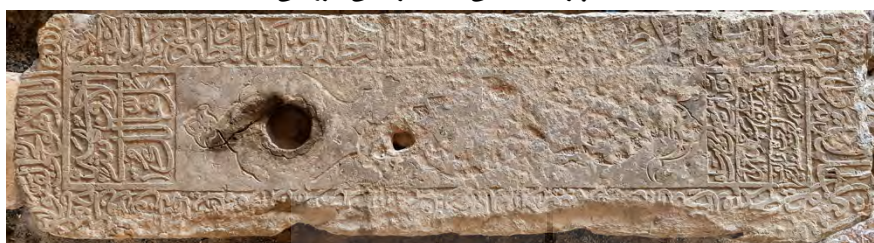
تصویر ۶: سطح سنگ قبر آغا زینب

۳.۱.۳. حاجی میرزا علی

سومین سنگ قبر صندوقی متعلق به حاجی میرزا علی به ابعاد ۱۶۸ در ۴۵ و ارتفاع ۴۱ سانتی متر است. دورتادور سطح سنگ آیت‌الکرسی و در دو ساقه‌طولی سنگ نیز صلوات کبیره به خط ثلث عالی برجسته‌کاری شده و دو نوار گل و بوته در پایین و بالای (لبه‌قرنیزی) ساقه کار شده است. در قسمت پیشانی سطح سنگ عبارت «کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) به چشم می‌خورد و در پایین آن نیز جوغنی به شکل دایره و زیر آن نقوش اسلیمی در قالب طرح چهارپر ترنجی و گلدان همچون سنگ حاجی قاسم آمده است، اما بخش زیادی از نقوش به‌علت فرسایش از میان رفته است. در دو ساقه‌بالا سر و پایین این سنگ که در برخی گوشه‌ها دچار تخریب شده، برعکس نمونه‌های دیگر، نقوش گل و بوته کار شده است. نام متوفا و تاریخ در قسمت پایین سطح سنگ در سه ردیف به خط نستعلیق ضعیف آمده: «وفات یافت مرحمت و مغفرت‌پناه حاجی میرزا علی ابن استاد علی استرکی بتاریخ شهر رجب المرجب سنة اربعین و الف» (تصویر ۷ و ۸).

تصویر ۷: نمای کلی سنگ قبر حاجی میرزا علی

تصویر ۸: سطح سنگ قبر حاجی میرزا علی

۳. ۱. ۴. سعید علی بیک

چهارمین سنگ قبر صندوقی موجود در مجموعه با طول و عرض ۱۶۴ در ۴۰ و ارتفاع ۴۰ سانتی متر است. دورتادور سطح سنگ آیت الکرسی به خط ثلث برجسته کاری شده است. زیر جوغن در داخل طرح محراب تصویر سروی به چشم می خورد که داخل گلدان قرار گرفته است. بر دو ساقه طولی سنگ عبارت صلوات کبیره با خط ثلث عالی حکاکی شده و ساقه های عرضی آن فاقد نقش و کتیبه است. ساقه طولی سمت چپ تخریب شده است. در بالای سطح سنگ در سه ردیف نام متوفا و تاریخ به خط نستعلیق ضعیف آمده است: «وفات یافت مرحوم المغفور السعید علی بیک ابن مرحوم سلطانی بتاریخ غرة جمادی الثانی ۱۰۴۰» (تصویر ۹ و ۱۰).

تصویر ۹: نمای کلی سنگ قبر سعید علی بیک

تصویر ۱۰: سطح سنگ قبر سعید علی بیک

۳. ۱. ۵. بهزاد

آخرین سنگ قبر صندوقی موجود در مجموعه با طول و عرض ۱۴۱ در ۳۸ و ارتفاع ۳۸ سانتی متر است. این سنگ

برخلاف نمونه‌های دیگر نقوش کمتری دارد. در میانه سنگ جوغن بزرگی به شکل دایره کنده‌کاری شده است. نیمه پایینی سطح سنگ برخلاف نمونه‌های دیگر فاقد نقش است. دورتادور سطح سنگ به آیت‌الکرسی با خط ثلث مزین شده است و در دو ساقه طولی آن صلوات کبیره به همین خط در ابعادی کوچک‌تر از دیگر سنگ‌های مشابه. قسمتی از گوشه راست ساقه پایین تخریب شده است. در قسمت پیشانی سطح سنگ در سه سطر به شکل یک قاب مربعی مشخصات متوفا به خط نستعلیق آمده است: «وفات یافت مرحومی بهزاد ابن حاجی قاسم استرکی بتاريخ سنة ۱۰۴۴» (تصویر ۱۱ و ۱۲).

تصویر ۱۱: نمای کلی سنگ قبر بهزاد

تصویر ۱۲: سطح سنگ قبر بهزاد

۳. ۱. ۶. سنگ قبر فرسوده ۱

سنگ قبر مسطح از جنس گرانیت به ابعاد ۲۵ در ۲۷ سانتی‌متر است. فقط گوشه‌ای از این سنگ قبر باقی مانده که طرح و خط خوبی دارد و همگی به خط ثلث عالی است. در کتیبه حاشیه آن ابتدای آیت‌الکرسی «الله لا اله الا هو الحي القيوم» و در پایان عبارت «یا ارحم الراحمین» باقی مانده است. در باقی‌مانده قاب میانی ابتدای عبارت صلوات کبیره «اللهم» و پایان آن «علیهم السلام» پیداست. با توجه به محتوا و سبک کار، این سنگ را می‌توان به قرن یازده نسبت داد (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۴: نعمت‌الله

تصویر ۱۳: سنگ قبر فرسوده ۱

۲.۳. سنگ قبرهای سده دوازدهم

بیش از نیم قرن طول می کشد تا اولین نمونه های سنگ مزار قدی - و نه صندوقی - در این قبرستان کار شود. اولین سنگ سده دوازدهم تاریخ ۱۱۱۸ و آخرین آن از ۱۱۹۶ دارد. طول و عرض تقریبی این سنگ ها ۱۷۰ در ۶۵، ضخامت آن ۱۵ سانتی متر و جنس آن گرانیت یا مرمریت است. به طور کلی از میان چهارده سنگ قبر سده دوازدهم که عمدتاً به خط ثلث و در ترکیب با نستعلیق و یا رقا و نسخ است، نه عدد قدی است که چهار تا از آن ها دارای صلوات کبیره است. از پنج سنگ کوچک این قرن دو عدد صلوات کبیره دارد. طرفه آنکه در آخر این قرن و در طول قرن بعدی بر چهار سنگ قبر دو بیت شعر عربی در منقبت امام علی (ع) آمده که منسوب به شافعی است.

۱.۲.۳. نعمت الله

پس از آخرین سنگ صندوقی با فاصله ای ۷۴ ساله با قدیمی ترین سنگ تخت تاریخ دار قبرستان مواجه می شویم. ابعاد این سنگ سالم ۴۸ در ۳۴ سانتی متر و جنس آن از گرانیت است. در حاشیه آن صلوات کبیره به خط ثلث متوسط ترسیم شده است. در قسمت پیشانی آن یک جوغن به شکل هندسی و به صورت زیبا برجسته کاری شده و در ادامه، نام متوفا در یک قاب و در چهار ردیف به خط نستعلیق ضعیف آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه نعمت الله ولد مرحومی حاجی ملک محمد بنایی استرکی بتاریخ شهر جمادی الآخر سنة ۱۱۱۸» (تصویر ۱۴).

۲.۲.۳. ابن سراج الدین

سنگ قبر قدی تخت از جنس مرمر با طول و عرض ۱۵۳ در ۷۵ سانتی متر که از سال ها قبل به زیارتگاه منتقل شده بود، اما در جریان سرقت و بازگرداندن آن به زیارتگاه، نیمه بالایی سنگ که مشخصات متوفا در آن بوده شکسته و از میان رفته است. این سنگ به تازگی از داخل یکی از دیوارهای حسینیه زیارت به محوطه فعلی منتقل شد. دورتادور سنگ صلوات کبیره به خط ثلث و نام متوفا و تاریخ به خط نستعلیق ضعیف با لحاظ شکستگی این گونه آمده است: «... ابن سراج الدین استرکی بتاریخ هزار و صد و بیست و ۳ (سه) ۱۱۲۳». برخلاف دیگر سنگ ها، در این سنگ تاریخ هم به حروف و هم عدد ذکر شده است. سنگ فاقد نقش دیگری است، جز اینکه در میانه آن به صورت خطی طرح محرابی ساده ترسیم شده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵: ابن سراج الدین

تصویر ۱۶: حاجی محمدمنیر

۳.۲.۳. حاجی محمدمنیر

این سنگ قبر با ابعاد ۱۶۴ در ۵۹ سانتی متر از جنس مرمر ممتاز و از بقیه سنگ مرمرهای مجموعه مرغوب تر و

خالص تر است. قسمتی از گوشه سمت چپ پایین سنگ شکسته شده است. دورتادور سطح سنگ صلوات کبیره به خط ثلث ضعیف برجسته کاری و در میانه آن جوغن همراه با محراب خطی ساده کار شده است. در قاب مربعی پیشانی در چهار سطر نام متوفا با خط نستعلیق ضعیف آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه حاجی محمدمنیر ابن حاجی الحرمین حاجی اسمعیل استرکی بتاریخ شهر ذی الحجة الحرام سنة ۱۱۲۹» (تصویر ۱۶).

۴.۲.۳. حاجی محمدطاهر

سنگ قبر محرابی کوچک و گرانیته به ابعاد ۵۵ در ۴۰ سانتی متر است که دورتادور سطح آن صلوات کبیره به خط رقاع حکاکی شده و قسمت بالای آن جوغن به چشم می خورد. در میانه سنگ مشخصات متوفا در چهار قاب نقش بسته است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه حاجی محمدطاهر ابن مرحوم المغفور عبدالله الجوشقانی بتاریخ شهر ربیع سنة ۱۱۳۳» (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۸: حاجی محمدمعصوم

تصویر ۱۷: حاجی محمدطاهر

۵.۲.۳. حاجی محمدمعصوم

طول و عرض این سنگ گرانیته ۱۸۹ در ۶۷ سانتی متر است. در نیمه بالایی سنگ، نقش محراب و جوغن با ۱۱ گل پر ترسیم شده است. دورتادور آن صلوات کبیره به خط ثلث ضعیف آمده است. در پیشانی نام متوفا و تاریخ با خط ترکیبی در چهار قاب برجسته کاری شده است: «وفات یافت حاجی الحرمین الشریفین حاجی محمدمعصوم ابن محمدباقر کاشانی بتاریخ شهر صفر المظفر سنة ۱۱۳۴» (تصویر ۱۸).

۶.۲.۳. حاجی محمد

سنگی شکسته از جنس مرمر به طول و عرض ۵۴ در ۳۵ سانتی متر که بازمانده ای از یک تخت سنگ قدی است و تنها قسمتی از کتیبه به خط ثلث متوسط، شامل نام متوفی و تاریخ وفات برجا مانده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه حاجی الحرمین الشریفین حاجی محمد ... ابن مرحمت پناه حاجی خاجه (خواجه) ... استرکی سنة ۱۱۳۷» (تصویر ۱۹).

تصویر ۲۰: سنگ قبر فرسوده ۲

تصویر ۱۹: حاجی محمد

۷.۲.۳. سنگ قبر فرسوده ۲

سنگ قبر قدی گرانیته به ابعاد ۳۷ در ۲۸ سانتی‌متر است. از این سنگ قبر فقط گوشه سمت چپ بالای سنگ قبر باقی مانده و اثری از باقی‌مانده آن نیست. کتیبه‌های موجود روی این تکه سنگ عبارت‌اند از: «... الرحیم اللہم صل علی المصطفی» به خط ثلث عالی که متضمن بسمله و ابتدای صلوات کبیره است. کتیبه نام و تاریخ وفات در سه سطر به خط نستعلیق آمده که واژگان اصلی آن در میان نیست: «وفات یافت مغفرت و [عص] امت‌پناه... خانم بنت حاجی... رجب المرجب...» (تصویر ۲۰).

۸.۲.۳. سنگ قبر فرسوده ۳

سنگ قبر قدی تخت از جنس گرانیته که دو نیم شده و هر دو قسمت آن باقی است. ابعاد این سنگ حدود ۱۸۳ در ۶۰ سانتی‌متر است. نقش‌های قسمت بالایی آن از بین رفته و فقط نقش جوغنی به چشم می‌خورد که گرداگرد آن ۱۲ گلبرگ برجسته کاری شده است. قسمت پایینی سنگ یک درخت و دورتادور، نقوش اسلیمی به صورت درشت کنده کاری شده است (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۲: سنگ قبر فرسوده ۴

تصویر ۲۱: سنگ قبر فرسوده ۳

۹.۲.۳. سنگ قبر شکسته و فرسوده ۴

سنگ قبر قدی به ابعاد ۸۸ در ۷۲ سانتی‌متر و از جنس مرمریت که فقط نیمه بالایی بسیار فرسوده آن باقی است. دور سنگ آیه بسمله و سپس کلماتی به خط ثلث ضعیف به چشم می‌خورد که نشان‌دهنده حدیث یا روایت هستند: «و اوصیکم عباد الله و نفسی الخاطیة العاصیة...». که قابل مقایسه با خطبه‌های علی بن ابی‌طالب است (قس: نامه ۴۷ نهج‌البلاغه ۱۳۸۳، ۵۰۱ و خطبه ۱۹۱، ۳۳۹). در قاب بالای سنگ مشخصات متوفاست که برخی از حروف آن پیداست و بقیه به کلی از میان رفته است. در قاب میانی دو جوغن که به شکل زیبایی چهار برگ طراحی شده است. این سنگ باید از سده دوازدهم هجری باشد (تصویر ۲۲).

۱۰.۲.۳. سنگ قبر فرسوده ۵

طول سنگ که در دو گوشه متفاوت است، تقریباً ۱۷۰، عرض ۵۶ سانتی‌متر و جنس آن مرمریت است. این سنگ تزیینات خاصی ندارد، جز اینکه پایین‌تر از مشخصات، نقش خطی ساده محراب داخل یک قاب مستطیل شکل ترسیم شده است. در قسمت پیشانی در چهار قاب ابتدا آیه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) و سپس نام و تاریخ به خط ثلث متوسط آمده است. قسمتی از مشخصات متوفای به دلیل فرسایش قابل خواندن نیست: «وفات یافت مرحمت‌پناه آقا... ولد مرحوم حاجی... محرم الحرام سنة ۱۱۷۹» (تصویر ۲۳).

تصویر ۲۳: سنگ قبر فرسوده ۵

تصویر ۲۴: مقدس خانم

۱۱.۲.۳. مقدس خانم

سنگی گرانیتی با اندازه متوسط به طول و عرض ۱۱۵ در ۴۰ سانتی متر که فاقد تزیینات و دارای خط رقاع ضعیف است. نام متوفا و تاریخ در چهار سطر آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه و جنت رضوان آرامگاه مقدس خانم بنت مرحوم حاجی محمد استرکی بتاریخ شهر ربیع المولود سنة ۱۱۸۴» (تصویر ۲۴).

۱۲.۲.۳. شهربانو خانم

سنگ مرمری شکسته به ابعاد ۷۲ در ۴۲ سانتی متر که بخش پایینی آن از میان رفته است. در قسمت بالایی سنگ در یک قاب عبارت «کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) و سپس نام و تاریخ در چهار سطر دیگر به خط ثلث ضعیف ذکر شده است: «وفات یافت مرحومه مغفوره صالحه المسماه بشهربانو خانم بنت مرحوم میرزا علی ذالک؟ بتاریخ شهر شوال المعظم سنة ۱۱۸۴». در بخش شکسته قسمتی از قوس محراب برجاست (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۶: آقا داود

تصویر ۲۵: شهربانو خانم

۱۳.۲.۳. آقا داود

سنگی از جنس مرمریت با طول و عرض ۱۶۶ در ۵۷ سانتی متر که از قسمت پایین دو تکه شده است. این سنگ دارای طرح ساده محرابی است. در پیشانی سنگ در چهار سطر، ابتدا عبارت «کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) و سپس مشخصات متوفا به خط رقاع آمده است: «وفات یافت مرحمت و غفران پناه آقا داود ابن مرحوم آقا مصطفی استرکی بتاریخ شهر ربیع الثانی ۱۱۹۳» (تصویر ۲۶).

۱۴.۲.۳. آقا حسین

سنگ قبر محرابی کوچک از جنس مرمریت به ابعاد ۷۵ در ۴۰ سانتی متر. در پیشانی سنگ جوغنی با هشت گل پر که دور آن محرابی ساده حجاری و در پایین آن کتیبه‌های سنگ در هشت قاب ترنجی در چهار ردیف به صورت قرینه ابتدا شعری در مدح امام علی (ع) آمده است: «علی حبه جنه / قسیم النار و الجنة / وصی المصطفی حقا / امام الانس و الجنة» (مجلسی ۱۴۰۳ ق، ج. ۳۵؛ قندوزی ۱۴۲۲ ق، ج. ۱؛ ۲۵۴). در چهار سطر بعدی نام متوفا و تاریخ به خط ثلث متوسط کتیبه شده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه آقا حسین ولد مرحوم محمد شفیع استرکی بتاریخ شهر جمادی الاول ۱۱۹۶» (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۸: آقا اسلام

تصویر ۲۷: آقا حسین

۳.۳. سنگ قبرهای سده سیزدهم

در قرن سیزدهم شاهد ظهور طرح سنگ‌های بسیار زیبای قدی هستیم که کم‌وبیش از سنگ قبرهای صندوقی قرون یازدهم الگو گرفته‌اند، با سبک و ظرافتی مخصوص به خود در نقش و در کتیبه‌کاری. عمده کتیبه‌ها به خط رقا ع است، چهار سنگ قبر قدی با عرض و طول تقریبی ۶۰ در ۱۷۰ سانتی‌متر که یکی از آن‌ها بیش از دو متر است. بقیه سنگ قبرهای این قرن در اندازه کوچک‌ترند.

۳.۳.۱. آقا اسلام

طول و عرض این سنگ ۱۲۵ در ۵۲ سانتی‌متر و از جنس مرمریت است. در میانه سنگ، نقش محراب کنده‌کاری شده که در قوس محراب، جوغنی است میان نه گل‌پر که تیزه بالایی درخت سروی به آن چسبیده و این درخت داخل گلدانی با طرح ساده قرار دارد. این گلدان به شکل سر دو مار حجاری شده است. طرح سرو در عین سادگی زیباست و به‌جای گل و بوته، طرح‌های مورب حصیری در آن به‌زیبایی کار شده است. این سنگ اولین سنگ در مجموعه حاضر است که دورتادور آن شعری به فارسی مخصوص متوفا حکاکی شده. دورتادور سنگ در ۱۲ قاب، شعری به خط نسخ آمده و در مصرع پایانی تاریخ ۱۲۰۳ به‌صورت ماده‌تاریخ آمده است: «از قضای آسمان گردش لیل و نهار / نوجوان اسلامی نام نامدار / نخل قدش ناگهان از پا فتاد / با دل پر حسرت و جان فکار / مادرش از فرقت او هر زمان / روز و شب گریان گویان زارزار / کای جوان نازنینم ناامید / چون تو رفتی بردی از جانم قرار / الغرض زد خیمه بیرون از جهان / بر سر قبرش نوشتم یادگار / از خرد تاریخ باز جستم گفت / بسیار نمود هجر جوانان دشوار».

در پیشانی سنگ در سه قاب مشخصات متوفا به خط نسخ برجسته‌کاری شده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت‌پناه آقا اسلام ابن آقا علی استرکی بتاريخ شهر شوال سنة ۱۲۰۳» (تصویر ۲۸).

۳.۳.۲. آقا علی

سنگ قبر محرابی کوچک و مرمری به ابعاد ۴۲ در ۲۳ سانتی‌متر است که ساده و فاقد تزیینات بوده و در قسمت پیشانی آن جوغن داخل پنج گل‌پر قرار دارد. در ادامه تا انتهای سنگ در چهار قاب نام و تاریخ به خط رقا ع ضعیف آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت‌پناه آقا علی ابن مرحوم آقا عبدالکریم استرکی بتاريخ شهر جمادی‌الثانی سنة ۱۲۰۷» (تصویر ۲۹).

تصویر ۳۱: آقا محمد

تصویر ۳۰: ام کلثوم

تصویر ۲۹: آقا علی

۳.۳.۳. ام کلثوم

سنگی کوچک و از جنس مرمر با طول و عرض ۴۲ در ۲۹ سانتی‌متر. این سنگ نیز همانند سنگ قبلی ساده و فاقد تزیینات است که در آن صرفاً به مشخصات متوفا و تاریخ در گذشت آن پرداخته شده است. در پیشانی جوغنی داخل پنج گل‌پر قرار دارد. سپس در چهار سطر به خط رقاع ضعیف نام و تاریخ برجسته‌کاری شده است: «وفات یافت عفت و عصمت پناه ام کلثوم بنت آقا مسیح استرکی بتاريخ شهر صفر سنة ۱۲۰۷» (تصویر ۳۰).

۳.۳.۴. آقا محمد

سنگی متوسط و از جنس مرمر به ابعاد ۵۹ در ۳۵ سانتی‌متر. در پیشانی سنگ در داخل قابی دوزنقه‌ای شکل جوغنی برجسته‌کاری شده که هفت گلبرگ اطراف آن را فرا گرفته است. بعد از قاب، دورتادور سنگ دو بیت شعر به خط رقاع آمده است: «وه که ناکام در ایام جوانی رفتیم» / تازه بودیم در این باغ چه (چو) گل در گلشن / زین چمن سرو صفت وقت جوانی رفتیم / «وه که ناکام دل از عالم فانی رفتیم». در سطح سنگ نیز در شش سطر مشخصات به خط رقاع برجسته‌کاری شده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه آقا محمد ابن مرحوم آقا عبدالغفور استرکی بتاريخ شهر جمادی‌الثانی من شهر سنة ۱۲۰۷» (تصویر ۳۴). مصرع اول و آخر این دو بیتی ماده‌تاریخ است، اولی منطبق با سال ۱۲۰۴ و دومی سال ۱۲۰۲ را نشان می‌دهد. گرچه هیچ‌کدام از دو مصرع متضمن تاریخ ۱۲۰۷ نیست، شاعر نتوانسته دقیق‌تر از این تاریخ وفات را در شعری نمایش دهد، لذا به تاریخی تقریبی بسنده کرده است؛ امری که گاهی در ماده‌تاریخ‌ها اتفاق می‌افتد (تصویر ۳۱).

۳.۳.۵. حاجی علی

سنگ گرانبی با طول و عرض ۱۹۳ در ۶۰ سانتی‌متر که از زیباترین سنگ‌های موجود در مجموعه سنگ‌هاست. در قاب میانی، محراب سروی زیبایی است که در رأس آن پرنده‌ای تصویر شده و در بالای آن قابی که طرح جوغن در آن آمده است. پایین سرو نیز نقش سر مرغ به صورت قرینه ترسیم شده است. دو گل نیلوفر در جانبین سرو ترسیم شده است. دورتادور سنگ در ۱۸ قاب ترنج که دو تا از آن‌ها خالی است، به خط ترکیبی (نسخ و نستعلیق) دعای سوگند به چهارده معصوم و دو بیت شعر معروف در نعت امام علی(ع) نقش بسته است: «(الهی) بنی عربی و رسول مدنی / و آخیه أسد الله مسمی بعلی / و بزهره بتول و بأم ولدتها / و بسبطیه و شبلیه هما نجل زکی / و بسجاد و بالباقر و الصادق حقاً / و بموسی و علی و تقی و نقی / و بذی العسکر و الحجة القائم بالحق / الذی یضرب بالسيف بحکم اُزلی / أجب الیوم (الآن) دعانا، و ترجمه حضرتنا / فاقض حاجاتهما (حاجاتهما) نجل إله و ولی [فاقض حاجاتهم الکل الاهی بعلی] / و علیهم صلواتی و سلامی بالوف / و بلیل و نهار و غداة و عشی / و تقبل بقبول حسن رب دعانا / بمحمد و علی و علی و علی» (حسینی اشکوری ۱۳۸۸، ۹۵۱). پس از دعا، دو بیت شعر در فضایل امام علی(ع) در چهار قاب ترنج کتیبه شده است: «علی حبه جنه / قسیم النار والجنه / وصی المصطفی حقاً / امام الانس و الجنه» (مجلسی ۱۴۰۳، ج. ۳۵؛ قندوزی ۱۴۲۲ق، ج. ۱: ۲۵۴). در پیشانی سنگ در سه سطر نام و تاریخ به خط رقاع برجسته‌کاری شده است: «وفات یافت حاجی الحرمین الشریفین حاجی علی ابن المرحوم حاجی عزیز بیک استرکی بتاريخ شهر رجب المرجب سنة ۱۲۰۷» (تصویر ۳۲).

تصویر ۳۲: حاجی علی

تصویر ۳۳: زینب خانم

۳.۳.۶. زینب خانم

سنگ قبر مرمریتی، به ابعاد ۱۵۶ در ۶۵ سانتی‌متر، اثری ارزشمند از هنر سنگ‌تراشی است. نیمی از سنگ، به‌شیوه‌ای هنرمندانه، نقش درخت سرو را در دل یک محراب به تصویر شده است. رأس درخت به شکلی ظریف طراحی شده، داخل سرو طرح حصیری است و پایین آن، دور طرح گلدانی، دو مار و در دو سوی، دو جوغن با هفت گلبرگ. در قسمت پیشانی سنگ، در یک قاب، با خط رقاع خوش، نام و تاریخ در چهار سطر آمده است: «وفات یافت عقیقه صالحه و هی المسماه بزینب خانم بنت مرحوم آقا علی استرکی بتاريخ شهر رجب المرجب من شهر سنة ۱۲۰۸» (تصویر ۳۳).

۳.۳.۷. ابن ملا عبدالکافی

سنگ قبر کتابی کوچک و مرمر به ابعاد ۳۴ در ۳۶ سانتی‌متر که نیمه بالایی آن شکسته شده است. دو ضلع طولی سنگ در چهار قاب به دو بیت شعر در مدح امیرالمؤمنین (ع) مزین شده است: «علی حبه جنة/ قسیم النار و الجنة/ وصی المصطفی حقا/ امام الانس والجنة» (مجلسی ۱۴۰۳ق، ج. ۳۵؛ ۱؛ قندوزی ۱۴۲۲ق، ج. ۱؛ ۲۵۴). در این سنگ فقط نام پدر متوفا و تاریخ درگذشت او نمایان است و نام خود متوفی به‌دلیل تخریب قسمت بالایی سنگ موجود نیست. از شواهد و قراین و نمونه‌های مشابه معلوم می‌شود که کتیبه‌ها در شش سطر بوده که به خط رقاع آمده است: «... ابن مرحوم ملا عبدالکافی استرکی بتاريخ شهر محرم الحرام سنة ۱۲۱۱» (تصویر ۳۴).

تصویر ۳۶: ماهبانو خانم

تصویر ۳۵: آقا مسیح

تصویر ۳۴: ابن ملا عبدالکافی

۳.۳.۸. آقا مسیح

سنگ قبر تخت کوچک از جنس مرمر به ابعاد ۳۷ در ۳۵ سانتی‌متر. در پیشانی سنگ جوغنی به شکل دایره حجاری شده که دور آن را هشت گلبرگ احاطه کرده است. دور سنگ دو بیت شعر در فضیلت امام علی (ع) در چهار قاب آمده: «علی حبه جنة/ قسیم النار و الجنة/ وصی المصطفی حقا/ امام الانس و الجنة» (مجلسی ۱۴۰۳ق، ج. ۳۵؛ ۱؛ قندوزی ۱۴۲۲ق، ج. ۱؛ ۲۵۴). در وسط سنگ نام متوفا و تاریخ احتمالاً در پنج سطر به خط رقاع آمده که به‌علت تخریب و شکستگی نیمه پایینی سنگ، نام پدر و تاریخ وفات مشخص نیست، فقط سه سطر آن هویدا است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه آقا مسیح» (تصویر ۳۵).

۹.۳.۳. ماهبانو خانم

سنگ قبر مسطح کوچک و از جنس مرمر به ابعاد ۴۹ در ۳۲ سانتی متر که در پیشانی آن جوغنی میان ۱۰ گلبرگ کار شده است. سپس تا انتهای سطح سنگ مشخصات متوفا در چهار سطر آمده است: «وفات یافت... ماهبانو خانم بنت آقا امین جوشقانی بتاریخ رجب المرجب سنة ۱۲۱۹» (تصویر ۳۶).

۱۰. استاد محمدعلی حجار استرکی

سنگی مرمر ۶۴ در ۳۹ سانتی متر است که ضلع بالایی سنگ به صورت طرح دار حجاری شده و در زیر کتیبه، طرح محرابی و گلدان با نقوش اسلیمی وجود دارد. طرفین نیمه بالایی سنگ یک بیت شعر به خط نستعلیق ضعیف حجاری شده که محتوای آن بدین صورت است: «ای گل وفا مجو از این چمن؟ / تا پسته شکفته شوی چیده با محن؟» از سه سطر ترنجی کتیبه پیشانی سنگ، سطر اول تخریب شده و در دو سطر بعدی نام و تاریخ آمده است: «وفات یافت مرحوم مغفور استاد محمدعلی حجار استرکی بتاریخ شهر رمضان المبارک سنة ۱۲۲۵» (تصویر ۳۷).

تصویر ۳۸: شهربانو خانم

تصویر ۳۷: استاد محمدعلی حجار استرکی

۱۱.۳.۳. شهربانو خانم

سنگ مرمریتی با طول و عرض ۱۷۸ در ۵۶ سانتی متر. در این سنگ تزیینات زیبایی به کار رفته است. در قسمت دوم سطح سنگ، قاب مستطیل شکلی تا انتهای سنگ کشیده شده و داخل آن تزییناتی برجسته کاری شده است. در بالای قاب مستطیلی، قوس محرابی ترسیم شده که داخل آن گلی نیلوفر با مشخصات کامل به چشم می خورد. سرو داخل محراب بر خلاف نمونه های دیگر مزین به نقوش گل و بوته است و تصویر کبوتری در میان گل و بوته ها پیداست. سه گل نیلوفر در جانبین و نوک سرو برجسته کاری شده است. در دو گوشه بیرونی قوس محراب، کتیبه «سنة ۱۲۳۷» و گل و بوته نقش شده است. مشخصات متوفا در پیشانی سنگ در چهار قاب با خط رقاع عالی آمده است: «وفات یافت صالحه عقیقه و هی المسماه بشهربانو خانم بنت حاجی زین العابدین استرکی بتاریخ شهر ذی القعدة» (تصویر ۳۸).

۴.۳. سنگ قبرهای سده چهاردهم

در آغاز قرن چهاردهم سنگ قبرها کوچک و تزیینات آن مختصر شده است. از هفت سنگ برجای مانده از نیمه اول این سده، شش سنگ کوچک و یک سنگ بزرگ و قدی است. کتیبه سنگ ها عمدتاً به خط رقاع است. بر روی سه سنگ، سه شعر فارسی با موضوع مرگ کار شده است. بر بالای سه سنگ نقش تسبیح، شانه و آینه که در سنگ قبرهای دوره قاجاری و اوایل پهلوی سابقه دارد. در دو سنگ ترکیب بندی نقوش و کتیبه ها جالب است.

۱.۴.۳. معصومه خاتون

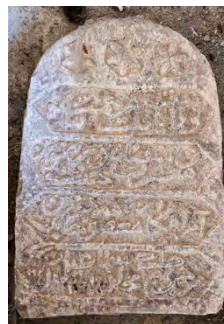
سنگ محرابی کوچک از جنس مرمر با طول و عرض ۴۵ در ۳۱ سانتی متر. در پیشانی سنگ نقش سه گل شش گلبرگی ترسیم شده است. در ادامه در چهار قاب نام و تاریخ به خط رقاع آمده است: «وفات یافت مرحمت پناه و مغفرت پناه و جنت رضوان آرامگاه معصومه خاتون بنت مرحوم حاجی محمد اسماعیل استرکی ۱۳۱۰» (تصویر ۳۹).

تصویر ۴۱: کدخدا فرج‌الله

تصویر ۴۰: فاطمه‌بیگم

تصویر ۳۹: معصومه خاتون

۳. ۲. ۴. فاطمه‌بیگم

سنگ مسطح کوچک از جنس مرمر با طول و عرض ۴۸ در ۲۹ سانتی‌متر. در پیشانی سنگ تاریخ ۱۳۱۰ آمده و در ادامه در چهار سطر با خط ضعیف نام متوفا آمده است: «وفات یافت مرحومه فاطمه‌بیگم بنت عبدالکریم استرکی» (تصویر ۴۰).

۳. ۳. ۴. کدخدا فرج‌الله

سنگ قبر مسطح چهارگوش با طول و عرض ۶۸ در ۵۸ سانتی‌متر و از جنس مرمر. دورتادور سنگ در ۱۰ قاب دوبیتی معروفی از باباطاهر همدانی با مضمون قبرستان و تاریخ، به خط رقا عالی حکاکی شده است: «به قبرستان (گورستان) گذر کردم / صبحگاهی (صبحی) / شنیدم ناله و / فریاد (افغان) و آهی / شنیدم کله‌ای با / خاک می‌گفت / که این دنیا نمی / ارزد به کاهی» (باباطاهر ۱۳۵۵، ۷۹). دو قاب آخر شکسته و ادامه عبارت «بتاریخ سنه» را نداریم. در میانه سنگ به شکل عامیانه‌ای نقش درخت سرو ترسیم شده است و در طرفین آن دو طاووس همراه با نقش دو تنگ وجود دارد. در رأس سرو، تسبیح، شانه و آینه کار شده است.

نام متوفا و تاریخ درگذشت وی داخل هشت قاب به خط رقا ع خوش ذکر شده که نقش سرو بین آن‌هاست: «وفات یافت مرحوم / و جنت رضوان / آرامگاه کد / خدا فرج‌الله / ابن مرحوم حاجی / محمد باقر استرکی / بتاریخ شهر شوال / المکرم سنة ۱۳۳۷» (تصویر ۴۱).

۳. ۴. ۵. آقا ماشاالله

سنگ قبر محرابی کوچک از جنس مرمر با طول و عرض ۴۶ در ۳۵ سانتی‌متر. در پیشانی سنگ به ترتیب نقش مهر و تسبیح، شانه و آینه حجاری شده است. سپس در پنج سطر مشخصات متوفا و تاریخ به خط نستعلیق خیلی ضعیف آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت‌پناه، جنت‌رضوان، آرامگاه طوبی مکان خلدآشیان آقا ماشاالله ولد مرحوم محسن مهدی استرکی بتاریخ ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۴۰» (تصویر ۴۲).

تصویر ۴۳: آقا محمد

تصویر ۴۲: آقا ماشاالله

۳. ۴. ۶. آقا محمد

سنگ قبر مسطح کوچک محراب‌مانند از جنس مرمر و به ابعاد ۴۳ در ۲۸ سانتی‌متر. بالای سنگ قبر و قسمتی از انتهای آن سیمانی شده و قابل خوانش نیست. مشخصات متوفا در چهار سطر به خط رقاع آمده است: «وفات یافت مرحمت و مغفرت پناه و جنت‌رضوان آرامگاه آقا محمد ولد مرحوم آقا شیخ عبدالکریم استرکی...» (تصویر ۴۳).

۳. ۴. ۷. میرزا داراب

سنگ قبری با جنس مرمریت نامرغوب در ابعاد ۱۳۹ در ۵۸ سانتی‌متر. این سنگ فاقد هرگونه نقش است، اما دو بیت شعر خیام‌وار در دو سطر و به خط نستعلیق متوسط روی آن نوشته شده است: «افسوس که گل‌رخان کفن‌پوش شدند/ رفتند و به زیر خاک خاموش شدند (وز دیدن یکدیگر فراموش شدند) / آنان که به صد زبان سخن می‌گفتند/ آیا چه شنیده اند که خاموش شدند» (حسینی اشکوری ۱۳۸۸، ۹۵۹). مشخصات متوفا نیز به خط نستعلیق متوسط در بالای سنگ در سه سطر آمده: «وفات یافت مرحوم و طوبی آشیان میرزا داراب ولد مرحوم محراب علی ساکن قریه علی‌گودرز بتاریخ بیستم فروردین». احتمالاً متوفا چوپانی بوده که به این منطقه آمده و پس از فوت همین‌جا دفن شده است. تاریخ درگذشت او احتمالاً اواخر قاجار یا اوایل پهلوی است (تصویر ۴۴).

تصویر ۴۵: توران قطانی

تصویر ۴۴: میرزا داراب

۳. ۴. ۸. توران قطانی

سنگ قبری تخت و محرابی‌شکل از جنس مرمر و با طول و عرض ۷۶ در ۵۵ سانتی‌متر. این سنگ متعلق به اوایل پهلوی دوم است، اما به سبب نقوش آن در این مجموعه می‌آید. در بالای سنگ نقش سرو و در جانبین مهر، تسبیح، آینه و شانه دوطرفه و آینه و نقش چهار گل آمده است. کتیبه‌ها در زیر نقوش آمده است. در وسط نام و تاریخ وفات در چهار سطر: «وفات یافت مرحوم مغفور جنت‌مکان و خلدآشیان بانو توران قطانی بنت آقای علی قطانی استرکی تاریخ ۱۳۳۲» و در چهار قاب حاشیه دویستی معروفی به خط رقاع ضعیف حکاکی شده است: «افسوس که گل‌رخان کفن‌پوش شدند/ رفتند و به زیر خاک خاموش شدند (وز دیدن یکدیگر فراموش شدند) / آنان که به صد زبان سخن می‌گفتند/ آیا چه شنیده‌اند که خاموش شدند» (حسینی اشکوری ۱۳۸۸، ۹۵۹). بخشی از سنگ به علت اینکه سیمانی شده، قابل خوانش نیست (تصویر ۴۵).

۴. تحلیل نقوش و کتیبه‌سنگ‌ها

۴. ۱. ساختار کلی و محتوا در طی قرون

معمولاً تصویر اصلی این سنگ قبرهای صندوقه‌ای سده یازدهم درخت سرو در داخل محراب است؛ اما در دو تا از این سنگ‌ها به جای سرو طرح ترنجی گل و بوته آمده که با توجه به اینکه نقوش اسلیمی متضمن شاخ و برگ و گیاه است، این ترنج می‌تواند نمادی از همان درخت یا گیاه باشد. توجه به تزیینات و مقایسه آن‌ها نشان می‌دهد که آخرین سنگ این قرن فاقد نقش سرو و محراب است و گویا پس از آن نیز استفاده از این نوع سنگ که سنگین، پرکار و پرهزینه است،

رو به افول رفته و ما دیگر نمونه این سنگ را در این قبرستان نمی‌یابیم. به‌طور کلی این سنگ‌ها شامل صلوات کبیره در سه یا چهار طرف ساقه صندوقی به خط ثلث است، نام متوفا در قاب بالای سنگ و نیز آیت‌الکرسی بر لبه دورتادور سطح سنگ به خط نستعلیق است. معمولاً طرح محراب و سرو یا گیاه، نقش اصلی سطح سنگ است.

در قرن دوازدهم سنگ قبرها قدی تخت می‌شود که تأثیر محتوایی شاهد نیز در پی دارد؛ چون این سنگ‌ها بدون ساقه‌اند و سطح کمتری برای کتیبه‌نگاری دارند، کتیبه آیت‌الکرسی از سطح سنگ حذف و به‌جای آن صلوات کبیره که قرن قبل بر ساقه بود، به سطح سنگ می‌آید که به نظر معنی‌دار است، ما زین پس در سنگ قبرهای استرک کتیبه قرآنی نداریم و صلوات کبیره و دیگر شعارهای شیعی برجستگی تام دارد: نشانی از گسترش رنگ تشیع در فرهنگ عامیانه این مردمان و به حاشیه رفتن کتیبه قرآنی. به‌لحاظ کار هنری چه در نقش و چه کتیبه، سنگ قبرهای این قرن به‌ویژه سنگ قبرهای بزرگ نسبت به قرن قبل و چنان که خواهیم دید قرن بعدی ضعیف‌ترند. بیشتر سنگ قبرهای بزرگ کتیبه صلوات کبیره ندارند. از نقش هم چندان خبری نیست، و به یک طرح خطی ساده محراب بسنده کرده‌اند، به‌جز یک سنگ قبر که طرح محرابی و اسلیمی بسیار زمختی دارد. شاید بی‌ثباتی اواخر دوره صفوی و همچنین افشاری و زندی، به‌لحاظ اقتصادی و اجتماعی، امکان انجام کار هنری و پرهزینه را منتفی می‌کرد. در چند سنگ قبر کوچک این قرن، طرح محرابی و ترنج‌بندی ساده‌ای است که خالی از نمک و زیبایی نیست.

طرح اصلی سنگ‌های قدی سده سیزدهم مانند صندوقی‌های سده یازدهم محراب و سرو است که در آن سروی با برگ‌های حصیری و داخل گلدان کار شده. لبه چهار طرف سطح یکی از سنگ‌ها دعای «الهی به نبی عربی...» که متضمن صلوات کبیره و همچنین شعر شافعی در نعت امام علی کار شده و در سنگ دیگر، شعر ماده‌تاریخ در رثای یک نوجوان. تفاوت کتیبه‌کاری این دو سنگ با سنگ‌های دوره صفوی این است که عبارت‌ها و ابیات در داخل طرح ترنجی بر لبه سنگ کار شده، اما سنگ قبرهای صفوی کتیبه پیوسته است. دو سنگ قدی دیگر این قرن فاقد کتیبه دورتادور سطح سنگ است. ازجمله ویژگی این سنگ قبرها نقوش حیوانی کار شده در آن است. سنگ قبرهای دیگر این قرن کوچک هستند که در میان آن‌ها چهار سنگ قبر دارای شعر فارسی رثاست و دو تا شعر عربی شافعی در نعت امام علی(ع).

در سده چهاردهم اکثر سنگ‌ها کوچک و فاقد تزیینات فاخر است، اما غلبه محتوا با شعر فارسی است. احتمالاً توسعه صنعت چاپ و شیوع کتاب‌ها و دواوین شعر، امکان بهره‌مندی از اشعار مشهور را بیشتر کرده است. همچنین بر بالای سه سنگ نقش تسبیح، شانه و آینه وجود دارد که در سنگ قبرهای دوره قاجاری و اوایل پهلوی سابقه دارد. در دو سنگ ترکیب‌بندی نقوش و کتیبه‌ها جالب است. طرفه آنکه در یکی از این سنگ‌ها تصویر سرو که دو طاووس و دو تنگ آب در جانبین آن است، جلب توجه می‌کند که تصویری از هنر عامیانه اواخر قاجاری است.

در کل، تحولات این چند قرن نشان می‌دهد که رویکرد به مسئله سنگ قبر تغییر کرده و توجه به سنگ‌های بزرگ و فاخر کم شده و عناصر هنری و ادبی آن رو به افول نهاده است. تنها چیزی که در این میان نسبت به دوران قبل تحول یافته و جای خود را باز کرده، شعر فارسی است (جدول ۱).

۲.۴. جنس و کیفیت سنگ

جنس سنگ‌ها شامل گرانیات و مرمر و مرمریت است، سنگ‌های سده یازدهم تماماً گرانیات و عمده سنگ‌های سده دوازدهم تا چهاردهم مرمر است و پس از آن گرانیات و مرمریت قرار دارند. به‌لحاظ ساختار پنج سنگ صندوقی، ۱۶ سنگ تخت قدی و ۱۷ سنگ کوچک است. به‌لحاظ سلامت ۱۶ سنگ سالم، ۸ سنگ تقریباً سالم و ۱۴ سنگ دچار فرسایش و ترک‌خوردگی و تخریب است.

۳.۴. نقوش حیوانی

اشاره شد که عمده نقوش سنگ‌ها گیاهی است، اما در هر چهار سنگ قدی سده سیزدهم، نقوش حیوانی در کنار نقوش گیاهی کار شده است. در سنگ سال ۱۲۰۳ دو سر مار پایه درخت را احاطه کرده‌اند و در سنگ سال ۱۲۰۷ دو سر مرغ بر لبه گلدان ترسیم شده و در بالای سرو تصویر مرغی است شبیه به سنگ قبر صندوقه‌ای در میدان عمادی کاشان از

سده نهم در کاشان و سنگ صندوقه‌ای دیگر از سده یازدهم در یزدل (مشاهدات نگارنده). سنگ ۱۲۰۸ دو سر مار زیباتر از دو سر قبلی تصویر شده و در سنگ ۱۲۳۷ مرغی در داخل قسمت پایینی سرو نقش شده است؛ این درحالی است که در سنگ قبرهای صندوقه‌ای سرودار سده یازدهم این قبرستان، هیچ نقش حیوانی به چشم نمی‌خورد. طرفه آنکه در یکی از سنگ‌های قطع کوچک سده چهاردهم تصویر سروی که دو طاووس و دو تنگ آب در جانبین آن به‌صورتی عامیانه کار شده است، جلب توجه می‌کند.

۴.۴. نقوش ابزار بهداشتی

نقوش ابزاری روی سنگ قبرهای دوره قاجاری و پهلوی به دو دسته تقسیم می‌شود: یکی نقوش ابزار صنفی و شغلی که متناسب با شغل شخص متوفا بر سنگ ترسیم می‌شود؛ مثلاً برای حجار، میله و چکش، برای بنا ماله و کمچه، برای نانوا سیخ و انبر نان‌گیری، برای ورزشکار میل زورخانه و کباد و تخته، برای صوفی کشکول و تبرزین و تسبیح و حتی برای روزنامه‌گار ورق و قلم نویسندگی (برای نمونه‌ای از این تصاویر ر.ک: فرهنگم بروجنی و حاج‌دایی ۱۳۹۸، ج. ۱: ۲۳۶ و ۲۳۷) که در قبرستان استرک اثری از آن‌ها نیست.

نوع دوم در واقع ابزار بهداشتی و آرایشی است و عموماً شامل شانه، تسبیح و آینه می‌شود و به شغل متوفا مربوط نیست، بلکه کاربرد نمادین و جادویی دارد و در واقع بیانگر آمادگی متوفا و آرایش و اصلاح ظاهر وی برای ورود به بهشت است. نقش چیزی به‌منزله حضور نمادین آن برای شخص متوفاست. تاریخ این نوع نقوش عمدتاً از اواخر دوره قاجاری تا میانه پهلوی دوم است (برای نمونه‌ای از این تصاویر ر.ک: همان، ۲۳۶ و ۲۳۷). در سه سنگ از سنگ قبرهای استرک این نقوش کار شده است. بنابر مشاهدات نگارندگان این نوع سنگ قبر به تعداد معدود در قبرستان‌های منطقه کاشان از جمله در آبادی‌های تجربه و پنداس، ورکان، زیارتگاه بی‌بی شاه زینب یزدل و قدمگاه درب یلان کاشان به چشم می‌خورد.

۴.۵. خوش‌نویسی

در کتیبه‌نگاری سنگ‌ها، خطوط ثلث، رقاع، نستعلیق و نسخ به کار رفته است. عمده خوش‌نویسی‌ها به خط ثلث است، در صندوقی سده یازدهم، خط ثلث در ساقه و نستعلیق بر سطح سنگ حکاکی شده است. ثلث تا اواخر قرن دوازدهم و گاهی در کنار نستعلیق می‌آید، اما از اواخر قرن دوازدهم تا سده چهاردهم غلبه با خط رقاع است که بیشتر تنها و گاهی در ترکیب با نستعلیق و یا نسخ است. به‌لحاظ کیفیت خوش‌نویسی ثلث صندوقه‌ای‌های سده یازدهم خوش‌تر است و به‌طور محسوسی می‌توان گفت در دوره‌های متأخر کیفیت خط ضعیف‌تر شده، با این اوصاف رقاع خوب هم در دوره قاجاری کار شده است.

۴.۶. اشخاص

از سنگ‌هایی که اسامی متوفا بر آن باقی مانده است، ۲۴ نفر مرد و نه نفر زن هستند. نام زنان شامل اسامی ایرانی و اسلامی است؛ این درحالی است که در قبرستان روستای مجاور، نام عموم زنان در سنگ قبرهای صفوی ایرانی بود (ر.ک: مشهدی‌نوش‌آبادی ۱۴۰۰، ۱۵۷ و ۱۵۸). این اسامی بدین ترتیب هستند: آغا زینب، زینب خانم، مقدس خانم، ام کلثوم، معصومه خاتون، فاطمه‌بیگم، توران و دو مورد شهربانو خانم. در مورد توصیف یا عبارت معرفی این زنان نیز برعکس سنگ قبرهای جوشقان که همه از عبارت المسماه استفاده شده، که ناشی از نگاه جنسیتی است، در اینجا به‌جز سه سنگ قبر، بقیه با نسبت‌های مرحومه آمده است.

اسامی مردان که به‌جز نام ایرانی بهزاد و داراب جملگی اسلامی است، تقریباً نیمی اسامی محمد و یا در ترکیب با نام محمد (هفت عدد) و یا علی و در ترکیب با این نام (پنج عدد) است. حاجی محمدمنیر، حاجی محمدطاهر، حاجی محمدمعصوم، حاجی محمد، آقا محمد، استاد محمدعلی حجار، حاجی میرزا علی، علی بیگ، آقا علی، حاجی علی‌قاسم، بهزاد، نعمت‌الله، سراج‌الدین، آقا داود، آقا حسین، آقا اسلام، ابن ملا عبدالکافی، آقا ماشاالله، آقا مسیح، کدخدای فرج‌الله، آقا محمد و میرزا داراب.

در مورد مشاغل اینجا برعکس سنگ قبرهای جوشقان از مشاغل چندانی نام نبرده به جز استاد محمدعلی حجار استرکی متوفای سال ۱۲۲۵، شغلی که با وجود معادن سنگ در منطقه سازگار است؛ اگرچه در سنگ قبرهای صفوی جوشقان - روستای مجاور - نام چندین سنگ تراش آمده است (همان، ۱۵۸ و ۱۵۹). کدخدا فرج‌الله نیز منصب رسمی محلی را نشان می‌دهد، در جایی نیز نسبت پدر یکی از متوفایان ملاست.

پسوند برخی از نام‌ها استرکی است و معمولاً باید متوفیان اهل استرک باشند. با این اوصاف در بالادست محوطه قبرستان قدیم بر روی یک سنگ قبر قاجاری یکی از متوفایان ساکن «قریه علی‌گودرز» معرفی شده که باید شهر الیگودرز فعلی باشد. احتمالاً این شخص که با تأکید ساکن الیگودرز ذکر شده، باید برای کاری بدینجا مهاجرت کرده باشد. با توجه به اینکه امروزه هم برخی از چوپانان مناطق لرنشین، زمستان در همین حوالی قشلاق می‌کنند، ممکن است این شخص نیز چوپانی بوده که در این منطقه در گذشته است.

۴.۷. مضامین دینی

طبق انتظار صلوات کبیره یا صلوات بر چهارده معصوم مهم‌ترین متن دینی سنگ قبرهاست که در سده یازدهم و دوازدهم که دوره صفوی است بر دوازده سنگ قبر نقش شده است. طرفه آنکه پس از سال ۱۱۳۴ در هیچ کدام از سنگ قبرهای این قبرستان صلوات کبیره کار نشده است؛ گرچه مضامین شیعی با جلوه‌هایی بدیع‌تر نمایان شده است؛ از جمله چهار بار در سنگ قبرهای اوایل قاجاری شعر «علی حبه جنه/ قسیم النار و الجنه/ وصی المصطفی حقا/ امام الانس و الجنه» در ستایش امام علی (ع) کار شده و بر یکی دیگر از سنگ قبرهای این دوره بحر طویل زیبای «الهی بنی عربی» که متضمن ذکر و حمد چهارده معصوم است.

به جز عبارت قرآنی معمول سنگ قبر «کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» که پنج بار در این سنگ قبرها آمده است، آیت‌الکرسی که در سنگ قبرهای سده یازدهم و پیش از آن هم‌دوش صلوات کبیره و عموماً بر سنگ قبرهای صندوقه‌ای نقش می‌شد، تنها شش بار و آن هم در سنگ‌های نیمه اول سده یازدهم مجال بروز می‌یابد و در دوره‌های بعدی زیر تأثیر مضامین شیعی به‌ویژه آیت‌الکرسی محو می‌شود؛ نشانه‌ای از غلبه مضامین شیعی بر قرآنی در فرهنگ دوره صفوی و پس از آن در ایران.

طرفه آنکه در دورتادور سنگ شکسته قدی صفوی عبارتی شبیه به خطبه‌های امام علی (ع) در نهج البلاغه آمده که به علت تخریب و شکستگی، خوانش آن به جز بخش ابتدایی ناممکن است، اما از جهت محتوای سنگ قبر، بدیع و غیرمنتظره است.

۴.۸. شعر فارسی

در میان کتیبه‌های مورد بررسی شش شعر فارسی به چشم می‌خورد: یک تک‌بیتی مرثیه، دو شعر رثا در قالب ماده‌تاریخ، دو شعر خیام‌گونه و یک دوبیتی از باباطاهر با موضوع مرگ.

شعر فارسی در قالب مرثیه و ماده‌تاریخ از اواخر زندی یا دقیق‌تر از آغاز سده سیزدهم وارد سنگ قبرهای استرک می‌شود، درست بعد از اینکه دوره صلوات کبیره به سر می‌رسد؛ این درحالی است که در سنگ قبرهای دوره صفوی هیچ نشانی از شعر به‌ویژه شعر فارسی نیست، گویا شعر فارسی، صلوات کبیره را از میدان به در کرده است؛ گرچه مضامین شیعی در قالب اشعار عربی هنوز باقی است. شش شعر فارسی که بیشترین مضمون را در کتیبه‌سنگ‌های قاجاری به خود اختصاص داده که نشان می‌دهد احساسات مردم شخصی‌تر و عینی‌تر شده و فرهنگ سنگ‌نگاری این جامعه روستایی از رویکرد دینی به جانب رویکرد عرفی و روشن‌فکرانه گرایش پیدا کرده است. از سه شعر ربع اول قرن سیزدهم، اولی شعری شش‌بیتی است در موضوع رثا با ماده‌تاریخ «بسیار نمود هجر جوانان دشوار» (۱۲۰۳)، همچنین شعری دوبیتی که گویا ماده‌تاریخی نادقیق برای سال ۱۲۰۷: «وه که ناکام‌دل از عالم فانی رفتیم» و سرانجام شعری تک‌بیتی رثا از سال ۱۲۲۵.

طرفه آنکه بر سه سنگ قبر نیمه اول سده چهاردهم با موضوع مرگ و قبرستان بر جای مانده است. دو سنگ قبر، رباعی مشابه خیام‌گونه‌ای دارد با مطلع «افسوس که گل‌رخان کفن‌پوش شدند»؛ شعری مشهور در بازار ادب و فرهنگ.

بر سنگ قبری دیگر نیز دوبیتی باباطاهر با مطلع «به قبرستان گذر کردم صباحی» آمده است. این امر ناشی از تطور دیدگاه مردم در مسئله فرهنگ و همچنین آشنایی آن‌ها با دانش ادبی و اشعار شاعران مشهور، به‌دنبال توسعهٔ پاپ و نشر است.

جدول ۱: ویژگی ظاهری و محتوای نوشتاری به تفکیک سنگ قبر

ردیف	نوع سنگ	جنس سنگ	ابعاد	نام متوفا	متن	سال	نوع و کیفیت خط	نقوش	کیفیت سنگ
۱	صندوقی	گرانیت	۱۵۴ در ۴۱	حاجی قاسم	صلوات کبیره آیت‌الکرسی	۱۰۳۸	ثلث و نستعلیق عالی	محراب، ترنج اسلیمی، گلدان، جوغن	سالم
۲	صندوقی	گرانیت	۱۶۰ در ۴۰	آغا زینب	کل شیء... صلوات کبیره، آیت‌الکرسی	۱۰۳۹	ثلث عالی و نستعلیق متوسط	محراب، سرو، اسلیمی، گلدان، جوغن	بخشی از سنگ ترک خورده است.
۳	صندوقی	گرانیت	۱۶۸ در ۴۵	حاجی میرزا علی	کل شیء... صلوات کبیره، آیت‌الکرسی	۱۰۴۰	ثلث عالی و نستعلیق ضعیف	محراب، ترنج اسلیمی، گلدان، جوغن	دچار تخریب و فرسایش
۴	صندوقی	گرانیت	۱۶۴ در ۴۰	سعید علی بیگ	صلوات کبیره آیت‌الکرسی	۱۰۴۰	ثلث عالی و نستعلیق ضعیف	محراب، جوغن، سرو، گلدان	تخریب ساقه چپ
۵	صندوقی	گرانیت	۱۴۱ در ۳۸	بهزاد	صلوات کبیره، آیت‌الکرسی	۱۰۴۴	ثلث و نستعلیق متوسط	جوغن	کمی تخریب در ساقه
۶	قدی	گرانیت	۲۵ در ۲۷	نامعلوم	صلوات کبیره آیت‌الکرسی	نامعلوم	ثلث عالی	نامعلوم	تخریب کامل به‌جز بخشی کوچک
۷	کوچک	گرانیت	۴۸ در ۳۴	نعمت‌الله	صلوات کبیره	۱۱۱۸	ثلث متوسط و نستعلیق ضعیف	جوغن	سالم
۸	قدی	مرمر	۱۵۳ در ۷۵	ابن سراج‌الدین	صلوات کبیره	۱۱۲۳	ثلث متوسط و نستعلیق ضعیف	-	شکستگی قسمت بالا
۹	قدی	مرمر	۱۶۴ در ۵۹	حاجی محمدمتیر	صلوات کبیره	۱۱۲۹	ثلث و نستعلیق ضعیف	محراب و جوغن	شکستگی در گوشه پایینی
۱۰	کوچک	گرانیت	۵۵ در ۴۰	حاجی محمداطاهر	صلوات کبیره	۱۱۳۳	ثلث و نستعلیق ضعیف	جوغن	سالم
۱۱	قدی	گرانیت	۱۸۹ در ۶۷	حاجی محمد معصوم	صلوات کبیره	۱۱۳۴	ترکیبی و ثلث ضعیف	محراب، جوغن	قسمت پایین سنگ شکسته
۱۲	قدی	مرمر	۵۴ در ۳۵	حاجی محمد	-	۱۱۳۷	ثلث متوسط	نامشخص	تخریب کامل به‌جز بخشی کوچک
۱۳	قدی	گرانیت	۳۷ در ۲۸	نامعلوم	صلوات کبیره	نامعلوم	نستعلیق ضعیف و ثلث عالی	نامعلوم	تخریب کامل به‌جز گوشه‌ای
۱۴	قدی	گرانیت	۱۸۳ در ۶۰	نامعلوم	نامعلوم	نامعلوم	نامعلوم	محراب، سرو و جوغن	شکستگی از وسط
۱۵	قدی	مرمریت	۸۸ در ۷۲	تخریب شده	بسمله و یک حدیث: «وصیکم عبادالله»	نامشخص	ثلث ضعیف	دو جوغن به شکل برگ	تخریب و فرسایش
۱۶	قدی	مرمریت	۱۷۰ در ۵۶	تخریب شده	کل شیء...	۱۱۷۹	ثلث متوسط	محراب	تخریب مشخصات متوفا
۱۷	قدی	گرانیت	۱۱۵ در ۴۰	مقدس خانم	-	۱۱۸۴	رقاع ضعیف	-	سالم

۱۸	قدی	مرمر	۷۲ در ۴۲	شهربانو خانم	کل شیء...	۱۱۸۴	ثلث ضعیف	محراب	نصف سنگ شکسته شده است.
۱۹	قدی	مرمریت	۱۶۶ در ۵۷	آقا داود	کل شیء...	۱۱۹۳	رقاع متوسط	محراب	شکستگی در قسمت پایین
۲۰	کوچک	مرمریت	۷۵ در ۴۰	آقا حسین	دو بیت شعر عربی: علی حبه جنه	۱۱۹۶	ثلث متوسط	محراب، جوغن	مدفون در زمین
۲۱	قدی	مرمریت	۱۲۵ در ۵۲	آقا اسلام	۶ بیت شعر فارسی	۱۲۰۳	نسخ متوسط	محراب، جوغن، سرو حیوان	سالم
۲۲	کوچک	مرمر	۴۲ در ۲۳	آقا علی	-	۱۲۰۷	رقاع ضعیف	جوغن	سالم
۲۳	کوچک	مرمر	۴۲ در ۲۹	ام کلثوم	-	۱۲۰۷	رقاع ضعیف	جوغن	مدفون در زمین
۲۴	کوچک	مرمر	۵۹ در ۳۵	آقا محمد	دو بیت شعر فارسی	۱۲۰۷	رقاع متوسط	جوغن	سطح سنگ سیمانی است.
۲۵	قدی	گرانیت	۱۹۳ در ۶۰	حاجی علی	دعای «الهی بنی» و شعر «علی حبه جنه»	۱۲۰۷	ترکیبی از نسخ و نستعلیق و رقع متوسط	جوغن، محراب، سرو، پرند، نیلوفر	سالم
۲۶	قدی	مرمریت	۱۵۶ در ۶۵	زینب خانم	-	۱۲۰۸	رقاع عالی	محراب، سرو، دو جوغن	سالم
۲۷	کوچک	مرمر	۳۴ در ۲۶	ابن ملا عبدالکافی	دو بیت شعر عربی: علی حبه جنه	۱۲۱۱	رقاع متوسط	نامشخص	شکستگی در بالا
۲۸	کوچک	مرمر	۳۷ در ۳۵	آقا مسیح	شعر علی حبه جنه	اوایل قرن ۱۳	رقاع ضعیف	جوغن	تخریب و شکستگی
۲۹	کوچک	مرمر	۴۹ در ۳۲	(غیرقابل خوانش)	-	۱۲۱۹	رقاع ضعیف	جوغن	سالم
۳۰	کوچک	مرمر	۶۴ در ۳۹	استاد محمدعلی حجار	بیتی شعر فارسی	۱۲۲۵	نستعلیق و رقع ضعیف	محراب، گلدان، گل و بوته	شکستی سمت راست بالا
۳۱	قدی	مرمریت	۱۷۸ در ۵۶	شهربانو خانم	-	۱۲۳۷	رقاع عالی	محراب، سرو، اسلیمی، پرند	سالم
۳۲	کوچک	مرمر	۴۵ در ۳۱	معصومه خاتون	-	۱۳۱۰	رقاع متوسط	سه گل	سالم
۳۳	کوچک	مرمر	۴۸ در ۲۹	فاطمه بیگم	-	۱۳۱۰	رقاع ضعیف	-	سالم
۳۴	مسطح چهارگوش	مرمر	۶۸ در ۵۸	کدخدای فرج الله	دو بیت شعر از باباطاهر: به قبرستان گذر کردم صباخی	۱۳۳۷	رقاع عالی	سرو، طاووس، کوزه، مهر و تسبیح، شانه	تخریب گوشه سمت راست
۳۵	کوچک	مرمر	۴۶ در ۳۵	آقا ماشالله	-	۱۳۴۰	ترکیبی از نسخ و نستعلیق ضعیف	مهر، تسبیح، شانه و آینه	سالم
۳۶	کوچک	مرمر	۴۳ در ۲۸	آقا محمد	-	نامشخص	رقاع ضعیف	-	بخشی از آن سیمانی شده است.
۳۷	قدی	-	۱۳۹ در ۵۸	میرزا داراب	رباعی «افسوس که گلرخان»	-	نستعلیق متوسط	-	سالم و مدفون در زمین
۳۸	مسطح	مرمر	۷۶ در ۵۵	توران قطنی	رباعی «افسوس که گلرخان»	۱۳۳۲	رقاع ضعیف	سرو، مهر و تسبیح، شانه، آینه، گل	سطح آن سیمانی شده است.

نتیجه

۳۸ سنگ تاریخی قبرستان استرک بازمانده از سده‌های یازدهم تا چهاردهم هجری است که به‌صورت صندوقی، تخت قدی و تخت کوچک کار شده و بیشتر آن‌ها سالم و دارای نقوش پیچیده یا ساده است؛ ازجمله نقوش گیاهی و طرح محرابی، جوغن و در برخی نقوش حیوانی است. کتیبه‌سنگ‌ها که به‌شیوه ثلث، نسخ، نستعلیق و رقاع خوش‌نویسی شده، عموماً دارای مضامین دینی و شعر رثا و ماده‌تاریخ است. سنگ‌های سده یازدهم به‌صورت صندوقی با نقوش سرو، محراب و اسلیمی و کتیبه صلوات کبیره و آیت‌الکرسی است. سده دوازدهم سنگ‌ها به‌صورت تخت قدی، فاقد نقش و صرفاً شامل طرح خطی محراب و کتیبه صلوات کبیره است. این درحالی است که در سده سیزدهم در کنار سنگ قبرهای کوچک، با چند سنگ بزرگ بسیار زیبا با نقوش محراب و سرو و تصاویر جانوری مانند مرغ و مار مواجه می‌شویم. در این قرن به‌جای صلوات کبیره مضامین دیگر شیعی و شعر فارسی رثا در قالب‌بندی‌های ترنج‌مانند کار شده است. سنگ قبرهای سده چهاردهم به‌خاطر تغییر نگرش اهالی کوچک و ساده‌تر شده است؛ گرچه در برخی از آن‌ها شعر فارسی بیشتر شده و در برخی، نقوش ساده‌شانه، آینه و تسیح به چشم می‌خورد. نام‌های زنان و مردان در این سنگ قبرها عموماً مذهبی است و برای مردان نام محمد و علی بیشتر به کار رفته است.

خوش‌نویسی و نقش‌بندی بر این سنگ‌ها تصویری از هنر، صنعت، فرهنگ و دیانت مردم این روستا از دوران صفوی تا قاجاری به دست می‌دهد که زیر تأثیر فرهنگ اسلامی و به‌ویژه شیعی و توجه به امام علی (ع) و چهارده معصوم است؛ گرچه در اواخر دوران قاجاری اشعار فارسی تا حدود زیادی جای مضامین مذهبی را گرفته و به تعبیری، محتوای سنگ قبرها عرفی‌تر و شخصی‌تر شده است.

پی‌نوشت

۱. عبارت داخل کروشه که جزو دعاست، در این سنگ قبر نیست.

منابع

- قرآن کریم.

- افشار، ایرج. ۱۳۷۴. سفرنامه (گلگشت در وطن): ایرج افشار. تهران: اختران.

- باباطاهر همدانی. ۱۳۵۵. دیوان باباطاهر عریان. تصحیح مرحوم وحید دستگردی. تهران: امیرکبیر.

- بابایی، امید و صادقی، سمیه. ۱۳۹۴. مردم‌شناسی استرک. کاشان: مرسل.

- حسین‌زاده ساداتی، جواد و دیگران. ۱۳۹۸. فرهنگ سفال خاکستری و گورستان‌های هزاره دوم منطقه مرکزی ایران ارزیابی تاریخ‌گذاری‌های مطلق. مجموعه مقالات عصر آهن در غرب ایران و مناطق هم‌جوار جلد ۱: ۴۳۱-۴۳۷.

- حسینی اشکوری، سید صادق. ۱۳۸۸. سنگ‌های گویا؛ مطالعه‌ای تطبیقی بر سنگ قبرهای معاصر؛ کارگاه هنری آستانه حضرت معصومه (س) - قم مقدسه. پیام بهارستان (۴): ۹۶۸-۹۱۵.

- راعی، حسین. ۱۳۹۶. نیاسرنامه. پژوهشگران همکار: فیروزه محمدزاده و محسن بیگلری. تهران: ایران‌نگار.

- سامانه خانه بهداشت استرک.

- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی. ۱۳۸۳. نهج البلاغه. ترجمه علی شبروانی. قم: دارالعلم.

- شاطری، علی‌اصغر. ۱۴۰۰. مزارات کاشان: شیخان، دشت‌افروز، ملافتح‌الله، فیض. کاشان: مجمع متوسلین به آل محمد.

- فرهنگد بروجنی، حمید و حاج‌دایی، الهام. ۱۳۹۸. گلگشتی در باغ مصفای حجازی؛ نقش و نوینکدهای سنگ مزارهای تخت فولاد/صفهان (دوران قاجاری و پهلوی). اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم. ۱۴۲۲ق. ینابیع الموده لنوی القربی. قم: دارالاسوة للطباعة و النشر.

- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق. بحار الانوار. تهران: مؤسسه الوفا.

- مدرسی طباطبایی، سید حسین. ۱۳۶۴. «کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان» در قم‌نامه. قم:

مرعشی.

- مشکوتی، نصرت‌الله. ۱۳۴۵. نظری به تاریخ باستان‌شناسی کاشان و بنای مشهور تاریخی مسجد سلیمان (=مسجد میدان). هنر و مردم (۵۳ و ۵۴): ۷-۱۴.

- مشهدی نوش‌آبادی، محمد. ۱۳۷۸. نوش‌آباد در آینه تاریخ آثار تاریخی و فرهنگ. کاشان: مرسل.

- مشهدی نوش‌آبادی، محمد. ۱۴۰۰. بررسی تاریخی و مردم‌شناسی سنگ قبرهای صفوی جوشقان استرک. پژوهش‌های علوم تاریخی ۱۳ (۱): ۱۳۸-۱۶۴.

- نراقی، حسن. ۱۳۷۴. آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۶ - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۲۴۸

■ Safavid and Qajar Tombstones of Estark Village, Kashan, Iran

Mohammad Mashhadi Nushabadi

Associate Professor, School of Literature and Foreign Languages, University of Kashan.

Mohammad Reza Mahlouljizadeh

M.A. in Arabic Language and Literature, University of Tehran.

Estark is an ancient village in Kashan, Iran, whose habitation dates back to the Iron Age, as confirmed by archaeological excavations. Nearly forty tombstones from the Safavid and Qajar periods have remained in the old cemetery of this village. These tombstones date back to the 11th to 14th centuries AH. In addition to inscriptions containing the name of the deceased and their date of death, many of these stones bear religious inscriptions, including Quranic verses, Shiite slogans and supplications, as well as Persian poetry. The main objective of this article was to examine the motifs, read the inscriptions, and analyze their content. This research was conducted through both observational and documentary methods. Using an analytical approach, the study aimed to evaluate the formal and artistic features of Safavid and Qajar tombstones in the old Estark cemetery, as well as the reflection of religious and cultural content in their inscriptions. There were inscriptions on the tombstones from the 11th century AH that include Salawat Kabira and Ayat al-Kursi, which are mainly box-shaped with cypress motifs. In the 12th century AH, the stones became flat and vertical, with Ayat al-Kursi omitted and only Salawat Kabira inscribed. In the 13th century AH, a type of upright tombstone emerged, featuring motifs of plants and animals. The 11th-century designs inspire the cypress and mihrab motifs in these stones, but now also include birds and snakes. Newer Shiite slogans and Persian elegiac poetry replaced the Salawat Kabira inscriptions. Persian poetry gained prominence in the 14th century AH, as evidenced by tombstones. On some more miniature gravestones, motifs such as mirrors, combs, and rosaries were depicted. These tombstones portrayed the religious and cultural state of a Shiite village during the Safavid and Qajar eras, showing that over the centuries, tombstones became smaller, their motifs became simpler, and religious inscriptions gave way to more personal and non-religious Persian poetry.

Keywords: Estark Village of Kashan, Safavid and Qajar Tombstones, Artistic Motifs, Religious Inscriptions, Persian Poetry.